

мовы, да ліку якіх перадусім далучаюцца камп'ютэрныя магчымасці. Робячы агульнае заключэнне аб асаблівасцях стандартызацыі беларускай тэрміналогіі, трэба адзначыць, што гэты працэс толькі распачаўся ў 90-я гады XX ст. Яго далейшае развіццё абумоўлена як умовамі функцыянавання беларускай тэрміналагічнай сістэмы, так і агульнай тэндэнцыяй інтэграцыі навуковых даследаванняў, што знаходзіць выражэнне ў звужэнні колькасці моў, што выконваюць функцыі мовы навукі. Трэба думаць, што створанае ў галіне стандартызацыі беларускамоўных тэрмінаў, будзе выкарыстана ў далейшай працы і паспрыяе працэсу уніфікацыі і гарманізацыі беларускай тэрміналогіі.

Літаратура:

1. Красней, В. П. Функцыянальна-стылявая дыферэнцыяцыя беларускай літаратурнай мовы / В. П. Красней // Беларуская мова. – Ополе, 1998.
2. Цыхун, Г. А. Беларуская тэрміналогія ў тэрміналагічных слоўніках (1918–1998) / Г. А. Цыхун // Тэрміналагічныя слоўнікі (асобныя выданні) 1918–1998 гг.: бібліягр. давед. – Мінск, 2000.
3. Антанюк, Л. А. Беларуская навуковая тэрміналогія: фарміраванне, структура, упарадкаванне, канструаванне, функцыяніраванне / Л. А. Антанюк. – Мінск, 1987.
4. Красней, В. Пошукі прынцыпаў і шляхоў распрацоўкі беларускай нацыянальнай тэрміналогіі на пачатку XX ст. / В. Красней // Тэрміналагічны бюлетэнь. Мінск, 1997. – Вып. 1.
5. Антанюк, Л. А. Праблемы беларускага тэрміназнаўства ў новых умовах / Л. А. Антанюк // Тэрміналагічны зборнік “87–88”. – Мінск, 1988.
6. Цыхун, Г. Шляхі ўладкавання беларускай тэрміналогіі / Г. Цыхун // Тэрміналагічны бюлетэнь. – Мінск, 1997. – Вып. 1.
7. Головин, Б. Н. Лингвистические основы учения о терминах / Б. Н. Головин, Р. Ю. Кобрин. – М, 1987.

А. Я. Міхневіч, Т. І. Купрэва

СПРОБА ВYZНАЧЫЦЬ АГУЛЬНАКАТЭГАРЫЯЛЬНАЕ ЗНАЧЭННЕ ПРЫНАЗОЎНІКА

“...Пры вывучэнні прыназоўнікаў любой мовы любой эпохі, – пісаў у заключэнні свайго артыкула “Лагічныя падставы сістэмы прыназоўнікаў у лацінскай мове” Эміль Бенвеніст, – новая тэхніка апісання неабходная і магчымая, і яе выкарыстанне дазваляе ўзнавіць структуру кожнага з прыназоўнікаў і аб’яднаць гэтыя структуры ў адзіную агульную сістэму. Гэта задача абавязвае нанова інтэрпрэтаваць усе вядомыя факты і нанова сфармуляваць звычайныя катэгорыі” [3, с. 155].

“Сістэма прыназоўнікаў” (ужо само гэтае паняцце можа служыць падставой для таго, каб спрабаваць разгледзець яе адасоблена ад “сістэмы склонавых значэнняў”, а таксама ад “сістэмы прыставак”, з якімі яна, несумненна, мае сувязі) павінна мець агульны функцыянальна-пазіцыйны стрыжань, што і ператварае асобны “разрад службовых, марфалагічна нязменных слоў” [10, с. 394] у сістэму, надае “разраду” сістэмны статус асобнай часціны мовы.

Пытанне аб класіфікацыі часцін мовы “з’яўляецца па сутнасці пытаннем аб сістэме часцін мовы, г. зн. пытаннем аб суадносінах і проціпастаўленні агульнаграматычных значэнняў, уласцівых кожнаму і ўсім знамянальным словам адной мовы...” [6, с. 110]. Гаворка тут ідзе аб сістэмным размежаванні назоўнікаў, дзеясловаў і іншых знамянальных часцін мовы. Але гэта не супярэчыць ідэі, згодна з якой па агульнапрынятых значэннях могуць проціпастаўляцца і службовыя разрады моўных адзінак. На нашу думку, агульнае значэнне, сінтаксічная роля і марфалагічныя асаблівасці – тры найбольш вядомыя крытэрыі вылучэння кожнай з часцін мовы – маюць усе падставы быць прыкладзенымі і да тых адзінак, што проціпастаўляюцца самастойным, знамянальным словам і аб’ядноўваюцца ў асобны службовы разрад.

З памянёнай трыяды крытэрыяў найбольшую неакрэсленасць мае першы – семантыка. Нават для назоўнікаў – бясспрэчнай “знамянальнай” часціны мовы – значэнне прадметнасці можа аспрэчвацца для вялікай колькасці адзінак, што адносяцца не да цэнтра сістэмы назоўнікаў (*дуб, стол, акно, дзверы, кветка, конь, хлопчык, бацькі* і пад.), а да яе перыферыі (*з’ява, каханне, сон, рух, ваджэнне, пяцёрка, сталовая, маладыя, служачы, арыштаваны, паранены, пачутае* і яшчэ “перыферыійнай” – *ваша “не”, яго адвечнае “не хачу”, шчаслівае заўтра, тваё пастаяннае “пачакай”, вясёлае “ку-ка-рэ-ку”* і г. д.). З другога боку, з гісторыі мовазнаўства вядомыя спрэчкі на тэму, ці мае прыназоўнік уласнае лексічнае значэнне, спрэчкі, якія, як слушна было заўважана, грунтуюцца на “змешванні пытання аб наяўнасці ў прыназоўніку самастойнага лексічнага зместу з пытаннем аб так званай “службовасці” прыназоўнікаў, несамастойнасці іх сістэмнага ўжывання ў сказе” [2, с. 6]. Але “несамастойнымі ў сказе” могуць быць і паўназначныя словы, напрыклад:

чалавек у сказе Ён – чалавек свабодны;

вочы – у сказе У дзяўчынкі былі блакітныя вочы;

рост – у сказе Стаяў хлопец вельмі высокага росту;

рука – у сказе У пакой увайшоў лейтэнант з перавязанай рукою;

цяг – у сказе Жылі мы пад цягам свабоды;

пачатак – у сказе Бацька прыехаў на пачатку лета і пад.

Не вырашае гэтай спрэчкі і сцверджанне, што “іх [прыназоўнікаў] лексічныя значэнні тоесныя з граматычнымі” [4, с. 683], паколькі агульнае значэнне ўсіх прыназоўнікаў усё роўна распадаецца на катэгорыі “прасторавасць”, “каўзальнасць”, “тэмпаральнасць”, “фінальнасць” і пад. [параўн. 7].

Пералічаныя паняцці традыцыйна грунтуюцца на падставе агульнай катэгорыі “рэлятывіўнасць”, бо, як вядома, прыназоўнікі “выражаюць розныя адносіны паміж залежнымі і галоўнымі членамі словазлучэння і рэалізуюць сінтаксічную сувязь унутры словазлучэння і сказа” [10, с. 394].

Але “рэлятывіўнасць” не можа быць выкарастана ў якасці тэрміналагічнага абазначэння агульнапрынятага значэння прыназоўніка, паколькі

мае празмерна шырокае і агульнае значэнне, сягае далёка за межы функцый аднаго прыназоўніка і мае дачыненне да самых розных – дакладней, усіх – тыпаў узаемазалежнасці структурных элементаў выказвання.

Дзе ж шукаць “новую тэхніку апісання” прыназоўніка, аб неабходнасці якой гаварыў Э. Бенвеніст?

З трох крытэрыяў вылучэння часцін мовы – значэнне, функцыя, марфалагічная будова – для беларускага прыназоўніка найбольш дакладна акрэслены апошні: прыназоўнік марфалагічна нязменны (але гэта не значыць, што ён марфалагічна і словаўтваральна адрозны). Што ж тычыцца яго функцыі, то “службовасць” уяўляецца таксама занадта агульнай катэгорыяй, каб быць дыферэнцыяльным прызнакам гэтай часціны мовы, узятай як цэласная групка адпаведных адзінак. Відаць, павінен быць акрэслены семантычны від службовасці, або, іншымі словамі, функцыянальна-семантычная значнасць прыназоўніка ў маўленні.

На падставе сказанага можна сцвярджаць, што функцыянальна-семантычная спецыфіка прыназоўніка (або яго агульнаграматычнае значэнне) можа быць вызначана пры такой тэхніцы яго даследавання, якая грунтуецца на аналізе семантыка-сінтаксічнай спецыфікі, выказвання, што мае іерархічную структуру і члены якога (“члены сказа”) павінны разглядацца не толькі на вектары паслядоўнасці, лінейнасці, сінтагматыкі, але і на вектары парадыгматыкі. Тут мы зыходзім з наступнага разважання Р. В. Якабсона, якое мае прынцыповае метадалагічнае значэнне: “Прымат паслядоўнасці ў мове быў калісьці няправільна інтэрпрэтаваны як лінейнасць. Аднак фанемы, сукупнасці адначасова рэалізаваных дыферэнцыяльных прызнакаў, выяўляюць другую вось любой маўленчай паслядоўнасці. (Менавіта догма лінейнасці прымушае яе прыхільнікаў, ігнаруючы іерархічную структуру любой сінтаксічнай канструкцыі, прыраўноўваць маўленчую паслядоўнасць да маркаўскага ланцужка.)” [11, с. 84].

Як і фанемы, кожнае слова ў структуры сказа з’яўляецца сукупнасцю адначасова рэалізаваных дыферэнцыяльных прызнакаў, але прызнакаў, зразумела, сэнсавых, або так званых “семантычных множнікаў”, сем.

Самы наглядны выпадак семнай сінтактыкі – спалучальнасць слоў, што вызначаецца ўзаемадзеяннем семантычных множнікаў у сінтагматыцы – гэта з’ява таўталогіі. Спалучэнні тыпу *планы на будучае, патрыёт радзімы, яны ніколі не сустракаліся ні разу, больш разумнейшы, свабодная вакансія* і пад. таму і лічацца адступленнем ад нормы, што частка значэння (сема або сукупнасць сем) аднаго слова ўключана ў сэнсавую структуру другога (адбываецца паўтарэнне, дубліраванне аднаго і таго ж значэння) і таму не выконвае інфармацыйнай функцыі.

Парадыгматычная і сінтагматычная акрэсленасць значэння кожнай моўнай адзінкі знаходзяцца ў пэўных суадносінах адна з другой [8, с. 100].

Менавіта гэта суаднесенасць вызначае магчымасць “эксперыментальнага “адкідвання” неабавязковых кампанентаў сінтаксічнага ўтварэння для вызначэння абавязковых кампанентаў сінтаксічнага ўтварэння для вызначэння неабходнага мінімуму структуры адпаведных сінтаксічных адзінак” [1, с. 51]. Паколькі адкідванне здзяйсняецца шляхам элімінацыі паслядоўна залежных слоў, то аказваецца магчымым вызначыць мяжу, якая аддзяляе адзін семантыка-сінтаксіны кампанент выказвання (член сказа) ад другога, што належыць да таго ж самага ўзроўню сінтаксічнага ўтварэння. Такая мяжа заўсёды супадае з пазіцыяй прыназоўніка, напрыклад:

Дзеці гулялі з мячыкам → *Дзеці гулялі* (пры немагчымасці *Дзеці гулялі з*);

Дзеці бегалі на квяцістым лужку → *Дзеці бегалі на лужку* → *Дзеці бегалі* (пры немагчымасці *Дзеці бегалі на*);

Дзеці сабраліся вакол настаўніка → *Дзеці сабраліся* (пры немагчымасці *Дзеці сабраліся вакол*);

Дзеці пабеглі ў бок рэчкі → *Дзеці пабеглі* (пры немагчымасці *Дзеці пабеглі ў бок*);

Дзеці ішлі ў кірунку да школы → *Дзеці ішлі* (пры немагчымасці *Дзеці ішлі ў кірунку да*).

Лексемы *вакол*, *бок*, *кірунак* могуць быць у іншым сінтаксічных пазіцыях асобнымі членамі сказа. Але ў прыведзеных канструкцыях яны, як і *на*, з у першым і другім сказах, з’яўляюцца прыназоўнікамі (рознага ўтварэння). Іх аб’ядноўвае агульная функцыянальна-семантычная роля – сігналізаваць аб размежыванні членаў сказа. Пры гэтым у парадigmatyцы гэтых слоў адбыліся адпаведныя змяненні (падрабязней гл. далей), звязаныя з іх транспазіцыяй (адбываецца ў сінтагматыцы, фіксуецца ў парадigmatyцы) у прыназоўнікі.

Азначаная размежаванасць як функцыянальна-семантычная ўласцівасць прыназоўнікаў *з*, *на*, *вакол*, *у бок*, *у кірунку да* і ўсіх іншых прыназоўнікаў і “аналітычных эквівалентаў прыназоўніка” [5, с. 97–104] і ёсць канкрэтнае значэнне іх службовасці як часціны мовы. У адпаведнасці з традыцыяй яно можа быць пазначана лацінскім тэрмінам – лімітатыўнасць (лац. *limes*, *-itis* – мяжа, рубж).

Тэрмін лімітатыўнасць выкарыстоўваўся ў мовазнаўстве, але ў больш вузкім, канкрэтным значэнні. Так, у П. П. Шубы лімітатыўнасць – гэта семантычная рыса толькі некаторых прыназоўнікаў, што ўказваюць на пэўны рубж дзеяння: *даплысці да берага*, *чакаць да чацвярга*, *прыйсці а пятай гадзіне*, *падрыхтаваць к святу* [9, с. 157]. У адрозненне ад гэтага мы ўжываем тэрмін “лімітатыўнасць” у шырокім функцыянальна-граматычным, часцінамоўным значэнні, як самае агульнае значэнне любога прыназоўніка.

Гэтая катэгорыя дазваляе не толькі вызначыць статус прыназоўніка сярод службовых і неслужбовых слоў, у межах сістэмы часцін мовы, але і

адасобіць апісанне сказа-выказвання ў выглядзе сеткі сінтаксічных адносін паміж яго членамі ад апісання паслядоўнасці слоў, што ўваходзяць у сказ.

Літаратура

1. Адмони, В. Г. Методика грамматического анализа в “традиционной грамматике” / В. Г. Адмони // Вопросы общего языкознания. – М., 1964. – 250 с.
2. Астафьева, Н. И. Предлоги в русском языке и особенности их употребления / Н. И. Астафьева. – Минск, 1974. – 64 с.
3. Бенвенист, Э. Общая лингвистика / Э. Бенвенист. – М., 1974. – 448 с.
4. Виноградов, В. В. Предлоги, их морфологические разряды и синтаксические функции / В. В. Виноградов // Русский язык (грамматическое учение о слове) / В. В. Виноградов. – М., 1972. – С. 531–551.
5. Левит, З. Н. К проблеме аналитического слова в современном французском языке / З. Н. Левит. – Минск., 1968. – 449 с.
6. Суник, О. П. Общая теория частей речи / О. П. Суник. – М., 1966. – 132 с.
7. Шаранда, А. Н. Сравнительная типология категории предлога / А. Н. Шаранда. – Минск, 1981. – 231 с.
8. Шмелёв, Д. Н. Синтаксическая членимость высказывания в современном русском языке / Д. Н. Шмелёв. – М.: Наука. – 151 с.
9. Шуба, П. П. Тлумачальны слоўнік беларускіх прыназоўнікаў / П. П. Шуба. – Мінск, 1993. – 168 с.
10. Языкознание: большой энциклопедический словарь / гл. ред. В. Н. Ярцева. – 2-е изд. – М.: Большая Российская энциклопедия, 1998. – 685 с.
11. Якобсон, Р. К вопросу о зрительных и слуховых знаках / Р. Якобсон // Семантика и искусствометрия. – М., 1972. – С. 82–87.

І. Р. Прычынец

НАЦЫЯНАЛЬНА-КУЛЬТУРНЫЯ КАНТАЦЫП ЛЕКСЕМЫ ПЧАЛА Ў БЕЛАРУСКАЙ ФРАЗЕАЛОГІ

У беларускай мове налічваецца значная колькасць устойлівых выразаў з кампанентам-інсектонімам. Людзі ўспрымаюць насякомых праз прызму ўласнага светапогляду, які грунтуецца на шматвяковых назіраннях, гукавобразных і міфапэтычных уяўленнях, асацыятыўным мысленні. Яны суадносяць насякомых са сваімі паводзінамі, назвы іх выкарыстоўваюць для намінацыі шэрага іншых рэалій паўсядзённага жыцця.

Сярод шматлікіх прадстаўнікоў свету насякомых *пчала* карыстаецца асаблівай павагай у чалавека. Пра жыццё пчол і іх працавітасць складаліся легенды. З незапамятных часоў людзі дзівіліся і захапляліся будовай пчалінай сям’і, яе нават лічылі прыкладам ідэальнай дзяржавы, дзе кожны аддае ўсё, што можа, грамадству і сам ні ў чым не мае патрэбы: бясплодныя рабочыя пчолы працуюць, абраная з іх асяроддзя самка уладарыць, а самцоў-трутняў церпяць да той пары, пакуль яны неабходныя.

Пчалу спакон вякоў успрымалі як божае стварэнне, называлі *божай угодніцай*, *божай мудрасцю* і надзялялі святасцю. Лічылася, што пчала джаліць толькі грэшнікаў. У вулей з пчоламі ніколі не б’е гром. Пчолы